

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТОВОГО МАЙНА РЕЛІГІЙНИМ ОРГАНІЗАЦІЯМ

Шевченко О.М.,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

НДІ приватного права і підприємництва імені Ф. Г. Бурчака НАПрН України

У статті проаналізовано українське законодавство та проекти законів щодо повернення культового майна релігійним організаціям, подано пропозиції щодо удосконалення національного законодавства в цій сфері.

Ключові слова: релігійні організації, культове майно, реституція.

Актуальність вирішення майнового питання у церковно-державних та міжконфесійних відносинах України з роками не зменшується та залишається одним з важливих завдань в комплексі стратегії розвитку національної держави на сучасному етапі. Нерозв'язаність цього питання, створюючи конфліктність як у міжконфесійному, внутрішньоконфесійному, державно-конфесійному середовищі, спонукає до подальших наукових розробок щодо ефективності нормативної бази, що регулює відповідні питання, та шляхів її удосконалення. На особливу увагу в цьому аспекті заслуговує правове забезпечення повернення культового майна релігійним організаціям, що було націоналізовано за часів радянської влади. До відповідних наукових розробок спонукають також і зобов'язання держави Україна перед міжнародною спільнотою щодо врахування в національному законодавстві рекомендацій ПАРЄ з питань державних гарантій «релігійним інститутам, власність яких була націоналізована в минулому, реституції цієї власності у визначені строки чи, якщо це не можливо, справедливої компенсації» (Рекомендації ПАРЄ № 1556 (2002) «Релігія і перетворення в Центральній та Східній Європі» (ч. V п. 8); Висновок ПАРЄ № 190 (1995) «Щодо вступу України до Ради Європи» (ч. XI п. 11); Резолюція ПАРЄ № 1466 (2005) «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» (пп. 13.18)).

Саме тому розроблення ефективних юридичних механізмів врегулювання майнових питань релігійних спільнот, які б забезпечили безпосередні процеси компенсації майнових збитків, які були нанесені релігійним організаціям за часів тоталітарного режиму державою, та визначення як реальних юридичних механізмів їх компенсації, так і юридичного забезпечення створення в країні відповідного державного інституту, в компетенції якого б знаходилося здійснення безпосередніх процесів компенсації нанесених державою майнових збитків релігійним спільнотам, постійно перебувають в полі зору наукової спільноти. Серед досліджень в цій царині на особливу увагу заслуговують праці В. Бондаренка [1], Н. Бардашевич, С. Грудницької [2], М. Васіна [3], Г. Друзенка [4], Є. Додіної [5], Ю. Решетнікова [6], Є. Ятченка [7] та інших. Теоретичною основою відповідного дослідження стали праці цивілістів Н. Кузнецової, О. Дзери, В. Луця, Я. Шевченко та інших, в яких розкривалася юридична сутність права власності.

Метою статті є проаналізувати наукову літературу, національне законодавство та проекти нормативно-правових актів щодо повернення культового майна релігійним організаціям та розробити відповідні пропозиції з вдосконалення відповідної нормативно-правової бази.

Важливою складовою демократичних надбань міжнародної спільноти є неухильне дотримання свободи думки, совісті і релігії, що забезпечується міжнародними договорами на глобальному та регіональному рівнях та національними конституціями держав. Як зазначається в п. 5 Резолюції ПАРЄ «Свобода релігії та співіснування в демократичному суспільстві» № 2076 (2015) від 30 вересня 2015 р. держави «повинні прагнути знайти справедливу рівновагу між конфліктуєчими інтересами у зв'язку із здійсненням свободи думки, совісті і релігії, інших прав людини та основних свобод» [8]. Крім того, згідно з п. 6 цієї ж Резолюції Асамблея зазначає, що принцип світськості не вимагає виключення релігії з соціального простору; навпаки, цей принцип, якщо його правильно тлумачити і здійснювати, захищає можливість для різних вірувань, релігійних та нерелігійних організацій мирно співіснувати, поважаючи загальноприйняті принципи і цінності, напрацьовані людством. Нейтралітет держави має забезпечувати плюралізацію суспільства в світоглядній сфері [8]. Загалом же Асамблея закликає держави прагнути до «розумних пристосувань» з метою забезпечення рівності, що має бути ефективною, а не просто формальною у забезпеченні прав на свободу віросповідання.

В рамках комплексного підходу до вирішення питання «жити разом» Українська держава, розглядаючи релігійні організації як партнерів у розвитку плюралістичного суспільства, поважаючи принципи верховенства права, вже на початку 90-х років XX ст. здійснила перші кроки щодо забезпечення повернення культового майна релігійним спільнотам. Так, у ст. 17 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. зазначалося, що: «культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціям, на балансі яких вони знаходяться,

у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішенням обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим – Уряду Республіки Крим» [9]. Деталізацію відповідних дій держави щодо повернення колишньої церковної власності, що перебувала на той час у державній власності та використовувалася не за призначенням, релігійним спільнотам містила Постанова Верховної Ради УРСР «Про порядок введення в дію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. та низка актів Президентів України та Кабінету Міністрів України: 1) Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 р. № 125; 2) Розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна» від 22 червня 1994 р. № 53/94–рп; 3) Розпорядження Кабінету Міністрів України «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням» від 7 травня 1998 р. № 290–р; 4) Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков та релігійних організацій» від 21 березня 2002 р. № 279; 5) Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 27 вересня 2002 р. № 564–р.

Відповідно до вищезазначених нормативно-правових актів був складений перелік культових будівель, які перебувають у державній та комунальній власності та не використовуються або використовуються не за призначенням, які мають бути передані релігійним спільнотам, проводилася інвентаризація культового майна, що зберігається у фондах державних музеїв та архівів, для вирішення у встановленому законом порядку питання про можливість його подальшого використання за призначенням та здійснювалася поетапна передача колишнього церковного майна релігійним спільнотам.

Проте, незважаючи на існування певної нормативно-правової бази щодо повернення релігійним спільнотам націоналізованого державою за радянських часів культового майна, вона не відзначається досконалістю. Відповідні недоліки мав би ліквідувати розроблений і прийнятий Верховною Радою України закон, який би вдосконалив юридичні механізми повернення церковного майна, націоналізованого радянською владою, його колишнім власникам, розроблення якого мало здійснюватися згідно з Указом Президента України «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи» від 20 січня 2006 р. № 39/2006.

Відповідна законопроектна робота здійснювалася з 2006 р. як Міністерством юстиції України, так і Державним комітетом України у справах національностей та релігій, Міністерством культури України. Низку законопроектів для вирішення відповідної проблеми було внесено народними депутатами на розгляд Верховної Ради України [10–13]. Серед останніх законопроектів слід назвати проект Закону України «Про порядок повернення у власність релігійних організацій культових будівель, їх комплексів» (реєстр. № 2002 від 03.02.2015 р., внесений народним депутатом України В. Рабіновичем). Загалом, розуміючи складність законодавчого вирішення проблеми повернення націоналізованої церковної власності релігійним спільнотам, хотілося б звернути увагу на ті аспекти проблеми, що не знайшли свого втілення у відповідному проекті закону, зокрема:

1. Проект значно зужує базу об'єктів власності, що мають бути повернені релігійним інституціям:

а) міжнародні зобов'язання зазначають про реституцію всього колишнього майна релігійних організацій, а не тільки культових будівель та їх комплексів;

б) проект не визначає порядок та умови реституції культових будівель та їх комплексів, які нині перебувають у приватній власності, зокрема, не визначений порядок викупу державою за рахунок коштів Державного бюджету відчужених нею у приватного власника культових будівель, які б не протирічили конституційним положенням про примусове відчуження об'єктів права приватної власності (ч. 5 ст. 41 Конституції України);

в) проект не визначає порядок та умови реституції майна релігійних інституцій, що нині перебуває у комунальній власності, узгоджений з положеннями ст. 143 Конституції України, ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», ст. 327 Цивільного кодексу України, згідно з якими об'єкти права комунальної власності не можуть бути вилучені з власності територіальних громад і передані іншим суб'єктам права власності, в тому числі релігійним організаціям, без згоди безпосередньо територіальної громади або відповідного рішення утвореного ними органу місцевого самоврядування;

г) проект не визначає підстав, за яких місцева територіальна громада може відмовитись від передачі відчужених державою культових будівель, які нині перебувають у комунальній власності, релігійній організації, не визначає проект і юридичний механізм фінансової компенсації за рахунок Державного бюджету релігійній інституції збитків у зв'язку з прийняттям місцевою територіальною

громадою такого рішення. Крім того, можливо слід передбачити законодавчу можливість вилучення у територіальної громади об'єктів комунальної власності, що є об'єктами культового призначення, з метою повернення їх релігійним спільнотам без згоди територіальної громади або відповідного рішення ради чи уповноваженого нею органу за фінансову компенсацію за рахунок Державного бюджету відповідно до ст. 67 Закону України «Про місцеве самоврядування»;

д) загалом у проекті Закону не виписаний правовий механізм матеріальної компенсації релігійній організації за відчужене майно, яке знаходиться у приватній чи комунальній власності та не може бути повернено релігійній організації;

е) крім того, проект Закону не містить виписаного правового механізму створення, формування та обсягів Державного фонду, що, напевне, має бути створений з метою забезпечення грошової компенсації за те майно, що не буде передане релігійним організаціям, у зв'язку з тим, що знаходиться в приватній або комунальній власності, або ж компенсації приватним чи комунальним власникам за культове майно, що було передано релігійним спільнотам.

2. В проекті Закону не визначений також і порядок черговості претендентів на культове майно, яке розташоване в певній місцевості, де відсутня релігійна організація відповідного конфесійного спрямування. Можливо необхідно виписати правові механізми повернення відповідного майна релігійним центрам відповідних конфесій, щоб забезпечити тим самим питання правонаступності передачі відповідного майна.

3. Проект Закону не визначає і порядок повернення відчуженого майна, якщо до відповідного органу подається кілька клопотань від різних релігійних організацій (тобто на одне й те ж культове майно претендують кілька спільнот). В цьому аспекті не розроблено правовий механізм визначення законного історичного власника відповідного майна, зважаючи на історичні реалії розділення православ'я в Україні та суперечливу історію міжконфесійних відносин.

4. Проект не визначив правового механізму спільного використання державними інституціями (архівами, музеями тощо) і релігійними спільнотами колишнього культового майна, що з об'єктивних причин не може бути повернено релігійній організації у власність.

Загалом проблема повернення націоналізованої за роки радянської влади церковної власності й нині не втрачає своєї актуальності і потребує цілеспрямованих дій на її вирішення. Напрацювання відповідної нормативної бази та прийняття закону, що враховуватиме сучасні проблеми в цій сфері, мінімізує конфліктні ситуації в процесі повернення націоналізованого за радянських часів церковного майна релігійним громадам, сприятиме нормалізації міжконфесійних, внутрішньоконфесійних та державно-конфесійних відносин в суспільстві.

Список використаної літератури:

1. *Бондаренко В.* Реституція церковної власності: причини сповільнення та альтернативи розвитку і завершення / В. Бондаренко // Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід: зб. наук. матер. / Ред. кол.: В. Андрущенко та ін.; Державний комітет України у справах національностей та релігій, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К.: Світ Знань, 2007. – С. 5–8.

2. *Грудницька С., Бардашевич Н.* Захист права власності і господарювання релігійних організацій / Грудницька С., Бардашевич Н. // Часопис Академії адвокатури України. – 2009. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aau.edu.ua/e-journal/2009-1/09gsmgro.pdf>.

3. *Васін М.* Судові перспективи повернення споруд і майна культового призначення релігійним організаціям / М. Васін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=908:1&catid=37:art&Itemid=64.

4. *Друзенко Г.* Реституція по-українськи: відновлення історичної справедливості чи пастка для церкви? / Друзенко Г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/6186-restitutciya-po-ukrayinski-vidnovlennya-istorichnoyi-spravedlivosti-chi-pastka-dlya-cerkvi.html>.

5. *Додіна Є.* Питання повернення культового майна релігійним організаціям / Додіна Є. // Наукові записки НУ ОЮА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom9/38.pdf>.

6. *Решетніков Ю.* Повернення колишнього церковного майна: український і зарубіжний досвід / Решетніков Ю. // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 34. – С. 82–93.

7. *Ятченко Є.* Реституція чи добровільне повернення? /Є. Ятченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravoslavye.org.ua/2007/12/ye_yatchenko_restitutsya_chi_dobrovlne_povernennya.

8. *Resolution 2076 (2015)* «Freedom of religion and living together in a democratic society» adopted by the Assembly on 30 September 2015 (33rd Sitting). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef-XML2HTML-en.asp?fileid=22199&lang=en>.

9. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. № 987–ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

10. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України (щодо мораторію на приватизацію майна культового призначення)» (реєстр. № 3347 від 10.11.2008 р.).

11. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України (щодо мораторію на приватизацію майна культового призначення)» (реєстр. № 9087 від 01.09.2011 р.).

12. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи (щодо повернення культового майна релігійним організаціям)» (реєстр № 7299 від 27.10.2010 р.).

13. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України (щодо повернення культових споруд релігійним громадам)» (реєстр. № 1161 від 25.12.2012 р.).

The article analyzes the ukrainian legislation and projects of laws about returning of cult proper to religious organizations, submitted proposals for the improvement of national legislation in this area.

В статті проаналізовано українське законодавство і законопроекти о поверненні культового имуществу релігійним організаціям, представлені на обговорення пропозиції по удосконавленню національного законодавства в цій сфері.

ВІДНОСИНИ, ЩО РЕГУЛЮЮТЬСЯ ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Шишка О. Р.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри охорони інтелектуальної власності
цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ*

У статті розглянуто систему відносин, що регулюються цивільним законодавством України. Зроблено висновок, що предметом цивільно-правового регулювання є відносини, що регулюються цивільним законодавством України. Ця група суспільних відносин, у свою чергу, включає цивільні відносини та нецивільні.

Ключові слова: предмет цивільно-правового регулювання, цивільні відносини, нецивільні відносини.

Загальноприйнятою є позиція, що предметом цивільного права є певна група суспільних відносин (цивільних) з властивими їм спільними рисами. Такими відносинами є: особисті немайнові відносини; майнові відносини. Деякі науковці виділяють окремо відносини, що виникають у сфері інтелектуальної діяльності. Це стосується й організаційних відносин як самостійних складових предмета цивільного права, які, зокрема, виникають на підставі переддоговірних відносин (наприклад, з попереднього договору, відносин, що передують будь-якому договору, тобто стадії його укладення (оферта і акцепт), договорів про організацію перевезень тощо). Крім цього, в науці підіймається питання, що предмет цивільного права не може обмежуватись лише відносинами, оскільки крім відносин, які регулюються системою правових норм, є й інші явища, які мають ним охоплюватись. Це правовий статус, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки.

Тому необхідність у проведенні такого дослідження спричинено систематизацією цивільного права через визначення його предмета. Проте для того щоб зробити певну ревізію, слід спочатку визначити предмет цивільно-правового регулювання за діючим законодавством (сфера належного), а вже потім це надасть можливість зіставлення сфери належного зі сферою суцього, а також зі сферою знань про суще та належне.

Слід зазначити, що важливість визначення питання предмета полягає у тому, що, відповідаючи на нього, ми визначаємо сферу цивільного права за принципом «свій – чужий», тобто те, що належить до сфери цивільного права, є «своїм», а те, що ні – «чужим». Відповідно, цим окреслюються межі цивільного права, а також визначаються завдання, які ним вирішуються.

Проблема предмета цивільного права є однією із найпривабливішою в науці цивільного права, оскільки привертала свою увагу багатьох вчених як дореволюційної (В. Ф. Гельбке, Є. В. Васьковський, Д. І. Мейер, С. В. Пахман, Г. Ф. Шершеневич та ін.), так і радянської (М. М. Агарков, С. С. Алексєєв, Г. М. Амфітеатров, М. О. Аржанов, С. І. Аскназій, С. М. Братусь, А. В. Венедиктов, С. Й. Вільнянський, Д. М. Генкін, А. Б. Годес, О. Г. Гойхбарг, А. В. Дозорцев, С. Ф. Кечекьян, В. І. Корецький, О. О. Красавчиков, В. В. Лаптев, Я. П. Миколенко, І. Г. Мревлішвілі, Є. Б. Пашуканіс, П. І. Стучка, Г. К. Толстой, Р. Й. Халфіна, В. Ф. Яковлев і багато інших) епохи. Це стосується й сучасної української школи